XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башы девринде иджатлары аз огренильген шаир ве языджылар

В статье "XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башы девринде иджатлары аз огренильген шаир ве языджылар." ("Мало изученное творчество крымскотатарских поэтов и прозаиков периода - конец XIX начало XX веков".) рассматривается проблема развития крымскотатарской литературы в Крыму на стыке XIX и XX веков. Акцентируя внимание на мало изученность творчества Я. Н. Байбуртлы, Чюрти, Арбатлы, Х. Джахида, Х. Керема, М. Нузета, А. Айвазова, Дж. Меинова и др., наиболее ярко была освещена проблема изученности творчества и автобиографии М. Къурти.

Та XIII асырындан башлап ве заманымызгъа къадар сакъланып къалгъан миллий эдебий байлыгъынен олдукъча файдаланып эдебиятымызнынъ бойле бир юксек дереджели олгъаныны корип айрет иле хошнутлыкъта къаламыз. Акъикъатен, эски эдебиятымыз ябанджи эдебий классикасынен бир сафта ерини туткъаныны гъурурлыкъ иле бахс этмеге ляйыкъден коремиз.

Иште, къырымтатар эдебияты ханлыкъ, кочебе, инкъиляп, гъурьбетлик, авдет заман меншурындан кечип тарихий-сиясий киби ве чешит-чешит, заманына коре зорбалыкъ, инкъиразларгъа огърай эди.

О девирде Ватан огърунда къалемини тепретип иджат эткен истидатлы шаир ве языджыларымыз акъкъында къолумызда олгъан бильгилерден файдаланып иджатлары аз огренильген, яки ич де огренильмеген адларны мейдангъа кетиремиз. Яхут да энди белли олгъан иджатларнынъ исимлерини янъы тапылгъан эсерлернинъ узеринде бельгиленгендир.

Мында Я.Н. Байбуртлы, А.С. Айвазовнынъ бир сыра четель ве рус классик эсерлернинъ терджимелери яки мисаль оларакъ М. Нузетнинъ латин графикасы узеринде язылгъан бир сыра бедий терджимелерни эльде эттик. Бу ватансевер затларнынъ арасында Х. Керем, У.С. Арбатлы, С. Идрисов, Х. Джахид, Чюрти, Дели шаир, Дж. Меинов, А. Веисов, М. Къуртий киби исим ве махлясларнынъ алтында булунгъан эсерлерни латин ве араб хуруфатындан кириллицагъа чевирип эдебиятымызнынъ даа иришильмеген меджхуллеринденден айдын олунамыз.

Мисаль оларакъ мезкюр Мустафа Къуртийнинъ терджиме-и алы акъкъында пек чокъ бильги олмаса да профессор И. Керимовнынъ ильмий макъалелеринден. файдаланып Мустафа Къуртийнинъ чар заманында С.-Петебург университетининъ укъукъ (Х. Къырымлыда "М. Къуртий С.-Петербург университетинде тыб тасилини алгъан эди" деп языла [9; 88]) шубесини битиргенини ве 1920 сенелернинъ матбуатында чешит мевзуларда макъалелерни баскъаныны билемиз. Яздыкъларыны исе, "М.Къ" (Мыкъ) арифлернен бельгилер экен. И. Керим ве Х. Къырымлы тарафларындан берильген малюматларны теткъикъ этип М. Къуртийнинъ 1906-да С-Петербург университетинден четлештирильди ве 1909 сенесине къадар Къырымда яшап да ахырында Ватанны терк этип С-Петербургда ерлешмек зорунда къалгъаны акъкъында билемиз. [7; 313], [8; 51],[9; 117-118].

"М. Къуртий Кефе больгесининъ махаллий Социаль Демократик бирлигинде чалышкъан."[9; 87] 1905с. Абдурешид Медиев этрафында инкъиляпчылар, маллий муалимлер ве айдынлардан ибарет олгъан "Генч татарлар" арекети деген бир группа мейдангъа кетирильген эди.

Иште, бизим "М. Къуртий де Менсеид Джемиль, Аппаз Ширинский, Сулейман Идрисов, Исмаил Мырза Арабский, Асан Чергеев, Сейтумер Таракъчы, Сулейман Алимоллаев, Фазыл Биарсланов, Сейдамет Челеби ве Аблямит Шейхзаде" [9; 94] киби затларнен бирликте олып инкъиляп арекетлеринде фааль иштирак эткен мезкюр "Генч татарлар" ячейкасынынъ ильк хадимлериндендир.

Мустафа Къуртийнинъ догъгъан ве вефат эткен сенелери белли дегиль дедик, факъат кене де Х. Къырымлы тарафындан берильген малюматларына эсасланып бизим иджаткярымыз 1881 сенеси догъды ве 1957 сенеси вефат эткендир.

М. Къуртийнинъ мезкюр М.Къ. деген махлясындан гъайры даа "Берке" [9; 87] махлясы олгъаныны билемиз.

М. Къуртий адыны матбуаттан гъайры шиирий меджмуасында, эдебият дерслигинде ве айры-айры аз тиражлы неширлерде раст кетиремиз.

Иште, юкары джерьянларны тедкъикъ эттиктен долайы эдибимизнинъ-шаир, несирджи, мутерджим ве эм де фольклорджы олгъаныны дикъкъатынъызгъа исбат-делиллерини кетирем.

"Ильки козьяш"

Ольмеден мезаргъа къапангъан джаным,
Кимдендир ярдым ? Мушкульдир халым,
Дерт якъкъа къарайман багъчалыкъ, тагълыкъ,
Ондан магъа файда екъ, кедайгъа сагълыкъ.

Кедаин козьлери кунеш шавлеси
Маниадр корьмеге халкънынъ гезмеси
Айыбдыр корьмеге яры якъындан.
Чаре ми инсаны корьмек узакъданъ;

Яры яр корьмезсе не олур халы?
Эльбетте терк идер дюньяны джаны
Алалар саталар, мен ёкъ да мени,
Тувгъным мал киби къуллана мени.

Тувгъаным адед, деп къапайлар мени,
Оськенмен адед, деп саталар мени,
Яш идим зулума тапмадым чаре,
Къуветмен сардылар зынджыр элиме.

Бильмем кучь олды беслемек мени?
Бильмем атам къул озине салды мени.
Сёйледи, кунь, чарем не? Язымы бойле,
Эльбетте бабайым истеди, ойле.

Сатарсын мени сен, арая-онъа!
Бундан сонъ къара ер ёлдаштыр манъа!
Бенъзим сарарды, дёкульди сачым,
Сёз вер, аначыгъым, булурсын иляджыны.

Не болур ябанда севмеден халым,
Корьмее козюм ёкъ истемем малынъ,
Бабайым, болгъанман мен санъа эвляд,
Келирсинъ сен банъа хатырымы ёкълаб,

Эджель дёшегимде булурсын бени
Козь яшын къан идуб болурсын бени.

ايلكى كوز ياش

أولمه‌دەن مەزارغا قاپانغان جانيم،
كيمه‌ندر ياردىم؟ موشكولدر حاليم،
دورت ياقفا قازايمان باقچاليق، تاغليق،
ئوندان ماغا فايدا يوق، كه‌داى‌غا ساغليق،

سانارسيك سەن مەنى، آرايا ــ اوكا!
بوندان سوك قارا يەر بولداشدر ماكا!
يه‌كزيم ساراردى، دوكولدى ساچيم،
سوز يوەر، آناجيغم، بولورسيك عيلاجيني

نه بولور يابانداا سەومەدەن حاليم،
كورمەيه كوزوم يوق ايستەمەم تالين،
بابايم، بولغانمان مەن ساكا أولاد،
كەليرسيك سەن باكا خاتيريمى يوقلاب،

أجەل دوشه كيمده بولورسيك بەنى
كوز ياشيك قان ايدوب بولورسيك بەنى.

"Эсгиль"

Башынынъ сачын даркъатуб
Этеклерин кень джаюб,
Ырыз, намус ёкъ. Айыб,
Кельди бизим къарт Найыб
Таягъын джерге ташлады,
Дал къавугъын саллады,
Сарыкъны бельге байлады,
Давул-зурна чалдырды.
Оны корюб джемаат,
Ойнамгъа башлады,
Сонъ боладжакъ зарары,
Къарт Найыбкъа ташлады.

اسگيل

باشينك ساچين دارقاتوب
أته كله‌رين كەك جايوب،
ايريز، ناموس يوق. عايب،

.....

كه‌لدى بزم قارت نائيپ،
تاياغين جەركه تاشلادى،
دال قاووغين ساللادى،
ساريقينى بەلكه بايلادى،
داوول زورنا چالديردى.
اونى كوروب جەماعات،
اوينامغا باشلادى،
سوك بولاجاق زارارى،
قارت نايپ‌قا تاشلادى.

م. قورتييەف

М. Къуртийнинъ даа "Таныдым я!" (1927); "Аз къалгъанлар" (1927); икяелер бардыр. "Эмдже" (1928) икяеси И. Керимнинъ "Къырымтатар эдебияты къулланма дерслигинде" [7; 313-318] окъуйджыларгъа окъумагъа тевсие этиле.

Муэллифимизнинъ эсерлеринде (Элимизде олгъан малюматына коре) койлю, авам халкъ ичерисиндеки мухит, яшайыш киби мевзуларгъа мейдан бериле. Мында муэллиф авам халкънынъ урриети, акъукъукълыгъы, зиялы яшайышы ичюн курешиджи сыфатында олып, о заман чар укюметнинъ, байларнынъ, помещиклернинъ менфий тарафларыны мизах этип айдынлата. Ве олардан бошанмагъа кинае этмекте. Бу мисали тамам "Эмдже" икяесинде юз берди.

Икяе бир "хатырлав" шекилинде язылгъан. Муэллиф бельким де озь эмджесини хатырлап онынъ зенгин олса да пек къытмыр, ачкозълик табиатны корьсете. Эмдженинъ тек къой асрамакъ, танышбилишлерге къойнынъ семизлигини макътамакъ ишигуджидир. Башкъасы исе истесин ачлыкътан ёкъ олсун...

О заман "раскулачивание", "колхозлаштырув" заманы экен. Зенгинлернинъ мал-мулькюни алып "халкъ малы", бельгинен адландырып джеми къулланылувына дагъытыла. Иште, бир кунь койлю генч эрифлери эмдженинъ устюнде эгленмек ичюн эвнинъ къапуларына ве багъчанынъ тереклерине - "халкъ эви", "халкъ багъчасы" киби язылар иле табличкаларны асып байны пек къоркъуталар тередутте къалдыралар.

Бу икяе о девирнинъ коллективлештирме сиясет олайларны озюнде ичлеп миллетимизнинъ тарихи эм де эдебият джезтинден пек кыйметлидир.

Будан гъайры, муэллиф озь эсерлеринде халкъымызнынъ урф-адетлерини, анъанелерини ве миллетимизге хас олгъан минталитет чизгилерни акс эттире.

"ильки козьяш" [6; 58-59] шиирде кърымтатар генч къызларнынъ алы ачыкълана. Мында бир къызнынъ зорлукъ иле нишанландырмасы:

Тувгъаным адед, деп къапайлар мени,
Оськенмен адед, деп сатайлар мени.

Киби сатырларнен шаир нишанландырма адетимизде зытлыкъ корип къадын-къызларгъа сербестлик ве садедже инсан менлигини къайтармакъны талап эте. Ве бу киби адджы, гъамкедер иле толып ташкъан сатырларда:

Алалар саталар, мен ёкъ да мени,
Тувгъаным мал киби къуллана мени.

Иште, шаир о джаиль заман муитинде къадынларны мал дереджесинде къалдырылгъанларны, мал киби сатылгъанларны акъкъында мисаль кетирип окъуйджыны тесельсиз къалдыра.

Экинджи "Исгиль" [6; 89-90] серлевалы ширинде исе джемиетнинъ озь давранышлары, арекетлери ичюн ич те бир джевап бермегенлери ве ахыры озь-кенди ишлеген сучларыны башкъа бирисининъ бойнуна аскъанлары акъкъында фикир юрьсетиле. Ве керчектеден халкъ бир къой сюрюси киби озь зехиннинъ саиби олмайып да башкъаларнынъ ишлерини, сёзлерини, фикирлерини такълид этип яшай экен эди ве техлюкенинъ алдында булунгъанда якъын аркъадашны "сатмакъ" адетни къусурлы бир шей киби саймаз эди. Затен М. Къуртийнинъ шиири шекильдже пек аля олмазса да мана, махиет джезтинден исе пек кыйметли саймагъа мумкюн.

Юкъарыда анъылгъаны киби М.Къуртийнинъ иджадында даа четель эдебият эсерлернинъ терджимелери бардыр. Булар озь заманда уфакъ колемли китаплар сыфатында нешир этильген икяелердир. Шу китапларнынъ нешир тарихини эсапкъа алып мутеджимнинъ терджимелик иджады къаранен 1928-29 сенелеринде башлангъандыр.М.Къуртий бу киби дюньяжде мешхур несирджилернинъ эсерлерни кърымтатар тилине чевирди. Иште булардан:

Вашенцев С . "Бутюн Русие императричеси" ("Царица всея Руси")

.(1929); Гюго В. "Гаврош" (1930); Вейсман Р. "Маллар не ичюн етишмей" ("Почему не хватает товаров") (1931); Баршева М. ве башкъ. "Мустемлеке халкълар хаятындан" ("Из жизни колонизированных народов") (1931); Житков Б. "Сув устюнде" ("Над водой") (1932); Перелещин В. "Хайкоснынъ отпускы" ("Отпуск Хайкоса") (1932); Тургенев И. С. "Льгов" (1932); Ребино Д. И. "Колхоз атына дикъкъат" ("Внимание колхозной лошади") (1932); Лебеденко А. "Океан устюнден учув" ("Полёт над океаном") (1932); Васильев В. В. "Коллективлештирильген Кърым" ("Коллективизированный Крым") (1932); Митчел Л. С. "Эски Ингильтеренинъ эки аты" ("Две лошади старой Англии") (1932).Мустафа Къуртийнинъ эсер чевирюв чизгилеринден бири бу бедийликтир.

Мутерджим озь-кендинден терджиме эсерине янъы, тазе ренклерини ве миллий колоритни къоша. Бу киби къошумчаларнен мутерджим оригинал эсеринде олгъан образларны енгиль, саде косьтермеге ёлларыны араштыра. Мында, оригинал сюжетинде олгъан айтымлар, ата-сёзлер ве ибарелерге там манасы тапылып къырымтатар тилине чевириле. Биз Мустафа Къуртий фольклорджы дедик, иште, бу халкъ агъыз яратыджылыкъны огренюв макъсулыдыр.

Мутерджимнинъ эсер лексикасы рус тильнинъ яда къырымтатар шиве тесири алтында булуна: хозяйство, рельслер, навоз, трубалар, механизм, доклад, фамилия. Мында атта шивелернинъ эки турю къулланылгъаныны сечемиз: (дженюп) хайыр, эвет, къоджая чыкъмая, вермек; (шималь) къарамакъ, джелеклемек, унуткъанман, куньтувуш.

Факъат, онынъ джумлелеринде турлю инджерликлер, жаргонлар, ата сёзлер ве сёз бирикмелернинъ мувафакъиетлиги эсер чевирювинде устазлыгъы бар.

М. Къуртийнинъ менфий ве мусбет терджиме этюв чизгилеринден отърю мутерджимнинъ эсерлери даа озь устюнде баягъы тюзетювлерни талап этмектелер. Затен, М. Къуртийнинъ мезкюр терджимелери бизим къырымтатар эдебият саасында миллий вариет киби сайылмагъа акъкъы бардыр.

Къулланылгъан эдебият:

1.Васильев В.В. "Коллективлештирильген Къырым" /татарджагъа чевирди: Къуртиев М.-Акъмесджит.: Къырымдевнешир, 1929.-32с.
2.Вейсман Р. "Маллар не ичюн етишмей" /татарджагъа чевирди: Къуртиев М.-Акъмесджит.: Къырымдевнешир, 1931.-26с.
3.Гюго В. Гаврош.-Петрзаводск: Мысль,1982.-40с.
4.Гюго В. "Гаврош" /татарджагъа чевирди: Къуртиев М.-Акъмесджит.: Къырымдевнешир, 193 0.- 87с.
5.Житков Б. "Сув устюнде" /татарджагъа чевирди: Къуртиев М.-Акъмесджит.: Къырымдевнешир, 1932.-14с.
6.Инкъилябий шиирлер мевджмуасы. Яш Къырым шаирлернинъ эсерлеринден.-Акъмесджит.: Къырым хукюмет нешрияты,1925.-84 с.
7.Керимов И. А. Къырымтатар эдебияты. Къулланма дерслик.-Акъмесджит.: Къырымдевокъувпеднешир, 1995.-352 с.
8.Керимов И. А. Тахаплюслер лугъаты.-Акъмесджит.:Къырымдевокъувпеднешир, 1997.-56с.
9.Kərəmlə N. Kərəmtatarlarənda milliy kimlik ve milliy hareketler.-Turk tarih kurumu basəm evi,1996.-296s.
10.Куприн А. И. Молох. /татарджагъа чевирди: Къуртиев М.-Акъмесджит.: Къырымдевнешир, 1929.-74с.
11. Куприн А. И. Молох.- Махачкала.: Художественная литература, 1976.-с.15
12.Лебеденко А. "Океан устюнден учув" /татарджагъа чевирди: Къуртиев М.-Акъмесджит.: Къырымдевнешир, 1932.-30с.
13.Митчел Л. С. "Эски ингильтеренинъ эки аты" /татарджагъа чевирди: Къуртиев М.-Акъмесджит.: Къырымдевнешир, 1932.-45с.
14.Одабаш Х. ве Хаджи Хасан У. Тюрк-татар тили. Окъуп китап.-Акъмесджит.: Къырымдевнешир, 1927.-с.80
15.Перелешин В. "Хайкоснынъ отпускы" /татарджагъа чевирди: Къуртиев М.-Акъмесджит.: Къырымдевнешир, 1932.-19с.
16.Ребино Д. И. "Колхоз атына дикъкъат" /татарджагъа чевирди: Къуртиев М.-Акъмесджит.: Къырымдевнешир, 1932.-27с.
17.Тургенев И. С. "Льгов" /татарджагъа чевирди: Къуртиев М.-Акъмесджит.: Къырымдевнешир, 1932.-28с.
18.Тургенев И. С. "Льгов".- Москва.: Луч,1984. с.50-58
19.Тургенев И. С. Записки охотника: Льгов.- Минск.: Народная асвета, 1977.-с.60

Керимов Таир